

'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen'

Jan Stroop

bron

Jan Stroop, 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen.' In: *Nederlands dialectonderzoek, artikelen uit de periode 1927-1982*. Huis aan de drie grachten, Amsterdam 1983, p 247-263.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/stro008syst01_01/colofon.htm

© 2002 dbnl / Jan Stroop

Systeem in gesproken werkwoordsgroepen*

In de spraak van Nederlanders die gewend zijn zich in hoofdzaak mondeling uit te drukken, schijnt de infinitief van het hulpwerkwoord *zullen* niet voor te komen. Een zin als: *hij had zullen komen* zult U hen niet vaak, misschien wel nooit horen zeggen: wel bijvoorbeeld: *hij zou komen* of *hij zal moeten komen*. Toch zou de infinitief van *zullen*, als dat werkwoord zich gedroeg als andere hulpwerkwoorden van die categorie zoals *kunnen*, *moeten* of *willen*, wel degelijk verwacht mogen worden. Deze laatste drie komen in mijn gesproken taal materiaal gezamenlijk 1649 keer voor, gemiddeld per werkwoord dus 549 keer, waarvan weer gemiddeld 19% in de vorm van een infinitief. Bij *willen*, dat van die drie het minst voorkomt, namelijk 170 keer, is het percentage infinitieven het kleinst en wel 15,4%. Dat percentage neemt toe, zo is me gebleken, naarmate een hulpwerkwoord vaker gebruikt wordt. Het is dus bijzonder opvallend dat *zullen* op een totaal van 313, bijna twee keer zoveel als *willen*, niet éénmaal als infinitief verschijnt.

In de zin: *hij had geen leraar moeten worden*, vindt U het werkwoord *worden* als koppelwerkwoord, terwijl het passief hulpwerkwoord is in: *over kilometers lengte zou hier die boel uitgebaggerd moeten worden* (I 22a). Ongeacht zijn kwaliteit blijkt het werkwoord *worden* in gesproken Nederlandse werkwoordsgroepen vrijwel altijd op de laatste plaats te staan; zelfs het aantal leden dat de werkwoordsgroep telt, speelt geen rol. Die kilometerslange zin van daarnet zou in krantentaal luiden: *over kilometers lengte zou hier die boel moeten worden uitgebaggerd*. 'Vrijwel altijd op de laatste plaats' wil in getallen uitgedrukt zeggen: in 97,7% van de 593 keer dat ik het werkwoord *worden* aangetroffen heb. Over de resterende 2,3%, die uit een bepaald gebied afkomstig is en die alleen bij de 3-ledige groep in de bijzin gevonden wordt zal ik straks meer kunnen zeggen.

Beide konstateringen, die van het gebruik van *zullen* en *worden*, zijn gebaseerd op de inhoud van 162 bandopnamen van dialektsprekers, verspreid over heel Nederland. De opnamen zijn gemaakt door medewerkers van het Amsterdamse Instituut voor dialectologie, duren gemiddeld ongeveer drie kwartier en leveren daarom bij elkaar een tijdsduur op van rond de 120 uur. Bij het maken van een keuze uit de hele verzameling die op het bureau aanwezig is, heb ik gestreefd naar een zo gelijkmatig mogelijke spreiding over het hele land, afhankelijk natuurlijk van de voorhanden opnamen. Het aantal sprekers per band

* Tekst van een voordracht, gehouden tijdens het 31e Nederlandse Filologencongres, 2 april 1970 te Groningen; de tekst is licht gewijzigd, omdat de kaarten in zwart-wit uitgevoerd moesten worden. De kaarten en het grafiekje zijn getekend door J.P. Wiegmans.

is minimaal twee, zodat ik kom op een totaal van minstens 324 sprekers. De vraag of deze mensen voor mijn onderzoek representatief geacht mogen worden voor wat betreft het lokale taalgebruik, meen ik in zijn algemeenheid positief te kunnen beantwoorden. Niet omdat bij het maken van deze opnamen aan alle statistische vereisten voor een aselekte steekproef zou zijn voldaan, dat lijkt me trouwens bij het maken van dialektopnamen uitgesloten, maar omdat de sprekers zijn uitgekozen door ervaren korrespondenten van het dialektinstituut, die speciaal gelet hebben op de authenticiteit van de sprekers, en vervolgens omdat bekend is dat zelfs tweetaligen die Nederlands spreken juist de eigenaardigheden van de werkwoordsvolgorde uit hun dialekt het langst bewaren (Nuytens 1962: 170).

Omdat de opgenomen gesprekken een spontaan karakter dragen, hangt het helemaal van het toeval af of een bepaald taalfeit op de band staat. Het opzoeken van bepaalde klanken, woorden of zinswendingen is daarom een tijdrovende, soms bijna zinloze bezigheid; iets gemakkelijker is het als de tekst uitgeschreven is, maar ook dan kost het nog heel wat werkuren, en telkens opnieuw, als iemand zich voor weer iets anders interesseert. Het is ons wel duidelijk geworden dat de banden pas hun volledig rendement opleveren als ze door middel van de komputer verwerkt kunnen worden. De grote moeilijkheid is dat er nog geen geschikt normaliseringssysteem bestaat om de aangeboden spraak te koderen; ik kan in plaats van aangeboden eigenlijk beter zeggen spraak die zich prijsgeeft, zo weinig gereguleerd is die spontale taal meestal. Dat plaatst de mensen, die aan dat normaliseringssysteem werken, nu juist voor de grootste problemen. Ik hoop u echter in het volgende, dat nog met de hand tot stand gekomen is, ervan te overtuigen dat het inschakelen van de techniek ook bij het onderzoek van bandopnamen de moeite en het vele geld ruimschoots zal lonen.

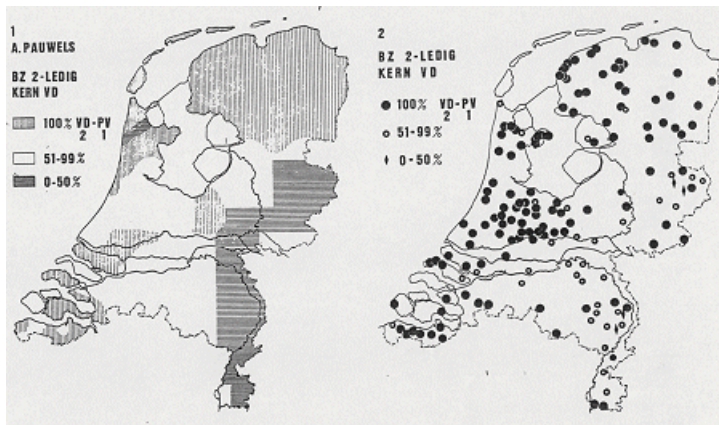
Mijn onderwerp is de werkwoordsgroep en wel om twee redenen. Ten eerste is het zoeken ernaar niet zo'n ontmoedigende zaak, omdat ze nogal eens voorkomen. Ten tweede is het onderwerp, gedeeltelijk tenminste, al verscheidene malen bestudeerd, maar steeds met behulp van schriftelijk verzameld materiaal; en het leek me leerzaam om nu eens na te gaan of bandopnamen tot andere uitkomsten leiden.

Zoals u wellicht weet heeft Mej. Pauwels in 1953 een belangrijke studie gepubliceerd over *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin* (A. Pauwels 1953). Sindsdien heeft deze kwestie vaker de aandacht getrokken, zonder dat de methode en de resultaten van het boek ernstig in twijfel getrokken werden. Toch kon men hier en daar, het eerst bij Mej. Pauwels zelf, wel lezen dat haar methode van inzamelen niet een volledige garantie voor de juistheid van de uitkomsten kon bieden. Het feit dat in de zinnestelsels die de korrespondenten moesten vertalen de persoonsvorm steeds vóór het voltooid deelwoord of de infinitief geplaatst was, heeft natuurlijk tot gevolg gehad dat die volgorde, de rode volgorde, in de antwoorden naar verhouding teveel voorkomt. Mej. Pauwels is zich daar wel degelijk van bewust geweest, maar het

vervelende is dat ze nooit kan nagaan hoeveel mensen onder invloed zijn geweest en de volgorde van het voorbeeld hebben overgenomen; het percentage kan van 1-100 verschillen.

Mijn eigen onderzoek heeft zich nu in eerste instantie gericht op een vergelijking van de resultaten van deze schriftelijke enquête en de bandgegevens. Daarbij is het goed er van te voren op te wijzen dat mijn materiaal niet zo gelijkmatig verdeeld is, als dat van een schriftelijke enquête, maar dat is nu eenmaal de prijs die men het spontane karakter van bandopnamen steeds zal moeten betalen. De hulpwerkwoorden die Mej. Pauwels in haar zinnen opgenomen heeft, verschijnen echter vaak genoeg op de band om een vergelijking mogelijk te maken. Na de tweeledige groep in de bijzin heb ik onderzocht of er verband bestaat tussen de volgorde van deze 2-ledige groep en de 3-of-meer-ledige groepen in hoofd- en bijzin en welk systeem er aan het geheel ten grondslag ligt.

Ik begin met de bijzin die een persoonsvorm + voltooid deelwoord bevat. Mej. Pauwels heeft de uitkomsten van haar bijzinnen met een voltooid deelwoord samengevat en uitgebeeld op een verzamelkaart, die ik in een eenvoudiger versie laat afdrukken, waarbij de legenda iets, niet wezenlijk ander, ingedeeld is, (kaart 1). De legendarische kleuren groen en rood moesten vervallen. Het gebied met de verticale arcering kent alleen de volgorde voltooid deelwoord - persoonsvorm en zegt dus, bijvoorbeeld *die de bedelaar gezien hadden*. Het wit gebleven gebied gebruikt die volgorde in de meeste gevallen; maar overal waar men in de helft of de meerderheid van de zinnen eerst de persoonsvorm zegt, heb ik horizontale arcering aangebracht. De cijferaanduiding in mijn legenda werkt volgens dit systeem: met 1 wordt steeds de persoonsvorm aangegeven, het hoogste cijfer in een combinatie geeft het kernwerkwoord aan; 2,1 wil dus zeggen: *gedaan heeft*. Ik vraag u nu vooral te letten op het horizontaal gearceerde gebied boven in Noord-Holland en het wit-gebleven deel van Holland en Utrecht. Wat dat laatste gebied betreft verwacht u natuurlijk niet anders dan dat men er inderdaad meestal *gedaan heeft* gebruikt, maar ook wel eens het omgekeerde. Laten we nu eens zien hoe het kaartbeeld op grond van gesproken materiaal uitgevallen is, dat wil zeggen op grond van 1566 gegevens (kaart 2). Mijn legenda heeft dezelfde onderverdeling als de gearceerde van daarnet en kan er dus onmiddellijk mee vergeleken worden, alleen zijn hier de plaatsen apart aangegeven. De grote stippen betekenen: voltooid deelwoord eerst in alle gevallen, de zogenaamde groene volgorde; de open cirkel wil zeggen: in de meeste gevallen het voltooid deelwoord voorop, hetzelfde als het wit van de vorige kaart. Het ruitje staat gelijk aan de horizontale arcering en betekent: in 50 of meer % van de zinnen de persoonsvorm voorop, de volgorde 1.2., ofwel de rode: voorbeeld *heeft gedaan*. Die plaatsen vindt u in Twente en Noord-Limburg, in totaal vier van de 162. De cirkels die eveneens op de volgorde *heeft gedaan* wijzen, zij het in minderheidspositie, liggen ook vooral in het oosten en zuidoosten. In de overgrote meerderheid van mijn banden blijkt echter de volgorde 2.1. de enig voorkomende te zijn. Het verschil met de kaart van Mej. Pauwels is dus voor een deel een kwestie van 'meer

dan', maar vooral van 'altijd de volgorde 2.1. tegenover meestal de volgorde 2.1.' en dat is natuurlijk veel wezenlijker.

Belangrijke verschillen blijken er nu te bestaan onder andere in Oost-Brabant, Gelderland en in een deel van Twente. Essentiële verschillen zie ik in Noord-Holland, waar mijn uitkomsten lijnrecht staan tegenover die van Mej. Pauwels, en in Zuid-Holland en Utrecht. Die verschillen hebben natuurlijk te maken met de manier waarop het materiaal verzameld is, maar bewezen is dat nog niet. Mej. Pauwels had immers haar korrespondenten uitdrukkelijk gevraagd vooral te letten op de plaats van het vervoegde hulpwerkwoord (A. Pauwels 1953: 15) en in geval van twijfel bij dialekt sprekers te rade te gaan. Opvallend is dat de kaart die Van den Berg getekend heeft op grond van de dialektteksten uit Winkler en Leopold (*Dialecticon* en *Van de Schelde tot de Weichsel*) in grote trekken overeenkomt met de overzichtskaart van Mej. Pauwels (Van den Berg 1949: 155-165). Dat is geen wonder want ze zijn op dezelfde wijze tot stand gekomen, namelijk door middel van de pen. Ik ben namelijk tot het inzicht gekomen dat de invloed van de schrijftaal op dit punt moeilijk onderschat kan worden.

Een aantal studenten uit Leuven heeft onder leiding van Prof. Pauwels een onderzoek ingesteld naar de woordschikking van onder andere de drie-ledige werkwoordsgroep in de hoofdzin die wat volgorde betreft volledig te vergelijken is met de tweeledige in de bijzin (J.L. Pauwels 1970: 93-100). In literaire taal bleek in 81% van de gevallen *gedaan hebben* geschreven te worden, de groene volgorde dus, maar bij de kranten was het precies andersom; daar kwam die volgorde maar in 23,6% van de gevallen voor, meestal schrijft men in de krant *hebben gedaan*. Aan de twee-ledige groep in de bijzin is in dit krantenonderzoek geen aandacht geschonken. Ik heb daarom zelf een kleine steekproef gedaan, waarbij de toevalsfactor natuurlijk erg groot geweest is. Ik wil u mijn uitkomsten geven omdat ze zo opvallend goed bij die van Pauwels en zijn discipelen aansluiten. In *De Volkskrant* van 21 februari 1970 heb ik 24% groene volgorde, dus 2.1, gevonden terwijl in 76% het voltooid deelwoord aan het einde stond. Bij de Groningse *Winschoter Courant* van 6 maart: 12% groen, 88% rood; de *Leeuwarder Courant* van 6 maart 23% groen, 77% rood; dezelfde van 9 maart 19,5% groen, 80,5% rood. Het gemiddelde van deze vier is: 19,7% eerst het voltooid deelwoord, bij 80,3% het voltooid deelwoord achteraan, getallen die dicht in de buurt komen van de 23,6% groene volgorde en 86,4% rode volgorde die Pauwels bij de drieledige groep in de hoofdzin aangetroffen heeft. Ook bij andere soorten werkwoordsgroepen blijkt de krantetaal meestal een volgorde aan te houden die afwijkt van die in gesproken taal. Het leek me daarom nuttig om eens contact op te nemen met enkele journalisten, onder andere van kranten die ik zelf doorgelezen had. Verscheidene van hen spraken van een roestvaste gewoonte om eerst de persoonsvorm te schrijven, een gewoonte die vaak onbewust werkte. Een bekend journalist die stelling meende op dit punt te schrijven zoals hij sprak, kon ik met de stukken in de hand het tegendeel laten zien. Enkele van de motieven waarom men de rode volgorde schrijft waren: 'het staat beter', 'zinsritme' en meer van dit

soort vaagheden. Een Friese journalist - we krijgen nu meer grond onder de voeten - wist me te vertellen dat hem op de lagere school ingehamerd was: éérs de persoonsvorm, dan pas het voltooid deelwoord of de infinitief. Men kan zich voorstellen dat bij mensen uit de noordelijke provincies, waar in de streektaal alleen de groene volgorde mogelijk is, zo'n voorschrift eerder kracht van wet krijgt en tot een automatisme wordt dan bij anderen. Mijn Friese zegsman herinnerde zich verder dat er bij de krant waar hij vroeger gewerkt had, *Het Vrije Volk*, een boekje voor intern gebruik bestond, waarin ook aanwijzingen betreffende de werkwoordsvolgorde waren opgenomen. Ook bij andere kranten blijken zulke handleidingen in gebruik te zijn geweest, tegenwoordig veel minder. In de 3e druk uit 1960 van de 'Gids voor de redactie' van het *Algemeen Handelsblad* werd nog meegedeeld dat de volgorde: 'overschreden hebben' en 'beschouwd worden' Duits is en gemeden dient te worden: 'Men schrijve bij voorkeur het verleden deelwoord achteraan'. Hier komt de aap uit de mof, zou men kunnen zeggen. Eerlijkheidshalve moet ik erbij zeggen dat die passage in de 4e druk geschrap is.

De overtuiging dat de volgorde *gedaan heeft* en *zal gedaan hebben* een germanisme is, konform het simplistische standpunt dat alles wat het Nederlands gemeen heeft met het Duits, een insluipsel is, blijkt nog te bestaan bij uitgeverijen, kranten, kantoren, zelfs bij oudere onderwijzers en dat zijn niet de minst invloedrijke taalgebruikers. Veel invloed in industriële kringen heeft nog steeds de nu niet meer publicerende Centrale Taalcommissie voor de Techniek, die anders blijk heeft gegeven van goed taalinzicht, maar nu de groene volgorde wel niet afkeurt, maar dan toch zijn sterke voorkeur voor de schikking *heeft gedaan* uitspreekt.¹ In de praktijk wordt zo'n advies bijzonder gemakkelijk tot wet, zeker als het nog van andere zijde wordt gegeven, zoals bijvoorbeeld veel eerder door Charivarius. Natuurlijk moeten er ook schoolboekjes geweest zijn waarin het advies of misschien zelfs het voorschrift te vinden is, alleen de boekjes zelf laten zich niet zo gemakkelijk achterhalen. Ze zullen ook vooral van oudere datum, bijvoorbeeld uit de vorige eeuw geweest zijn. Twee moderne stelboekjes adviseren ook nog *heeft gedaan* te schrijven, een van J.C. van Wageningen (*Even tijd voor... onze taal*, Leiden 1946) en dat van E. Vrieze, een bekende naam voor veel onderwijzers (*Ik schrijf goed Nederlands*, Den Haag 1961: 193). Wat zeggen de oudere, grotere spraakkunsten? Weinig of niets, ze spreken in elk geval geen duidelijke voorkeur uit. Den Hertog noemt de volgorde *gedaan heeft* 'vloeiender', terwijl *heeft gedaan* 'de eigenlijke werking meer /doet/ uitkomen'; beide volgorden zijn volgens hem mogelijk (Den Hertog 1898: 22-23).

De werkelijke taaldiktatuur als ik het zo mag noemen, speelt zich dus op een lager niveau af. Alles bij elkaar genomen kan men niet zeggen dat de volgorde 2.1. verboden wordt, maar het als minderwaardig veroordelen ervan zal heel wat

1. *Algemene woorden. Woordenlijst*. Centrale Taalcommissie voor de techniek, Delft 1955.

mensen die twijfelen, dan maar voor de rode schikking doen kiezen. Een treffende illustratie van die twijfel is het door Veering in zijn dissertatie vermelde feit dat er geen maand voorbijgaat of er komt bij het Genootschap Onze Taal een vraag binnen als: 'is in de bijzin de volgorde *gedaan worden* een germanisme en moet deze volgorde worden afgekeurd?' (Veering 1966: 149). In deze omstandigheden is er een soort nationaal bijgeloof ontstaan dat telkens de kop opsteekt wanneer iemand de pen hanteert en dat hem verhindert *gedaan heeft* te schrijven ook al zegt hij nooit iets anders, zonder zich daar van bewust te zijn; ik herinner u aan mijn ervaring met die bekende journalist.

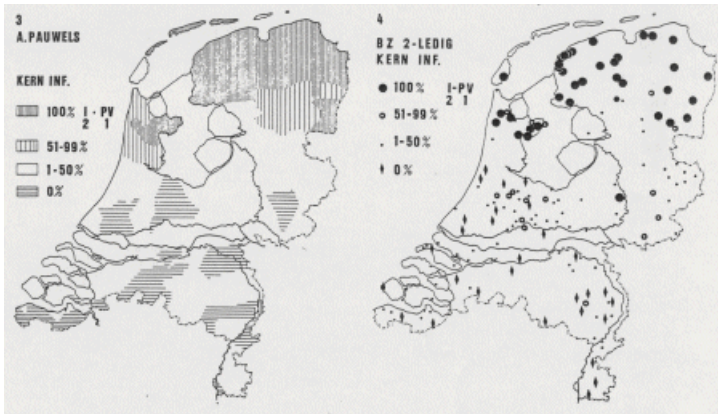
Als er dan iemand komt die vraagt om nu eens op te schrijven wat men eigenlijk zegt, dan ontstaat de vreemde situatie dat van een onbewust bevooroordeelde gevraagd wordt te oordelen over de voorkeur die er in zijn woonplaats bij 't spontane spreken bestaat voor een van beide volgordes. Aan dat verzoek kan geen mens voldoen. Niemand van u durft, lijkt me, te zeggen of hij de persoonsvorm meer vóór dan ná het voltooid deelwoord plaatst; als u het toch probeert zal twijfel uw deel zijn, een twijfel die u niet gekend hebt, toen u nog gewoon sprak. Mej. Pauwels heeft de meeste van haar korrespondenten nu in dezelfde onmogelijke positie gebracht of liever moeten brengen en dat lijkt me de voornaamste oorzaak van de grote verschillen tussen haar kaart en de mijne.

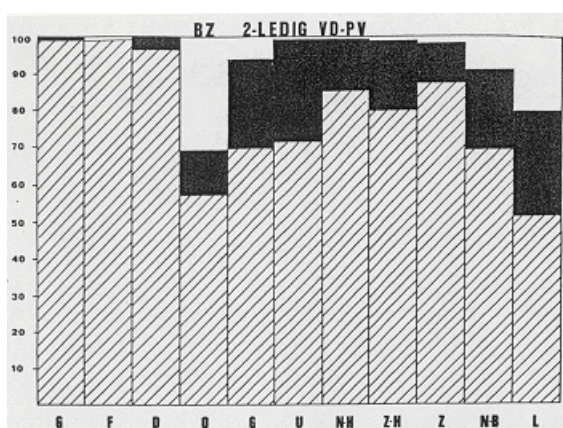
Daarom is het ook begrijpelijk dat haar uitkomsten steeds op dezelfde manier van die van mij afwijken, maar er nooit mee in tegenspraak zijn, zodat ik aan Mej. Pauwels behalve een waardevol uitgangspunt voor verder onderzoek ook nog een krachtige ondersteuning van mijn steekproef te danken heb. Mijn gegevens betreffende een meerderheid van de volgorde 1.2. (*heeft gedaan*) liggen in een gebied waar men ook bij haar meestal die volgorde gebruikt, ik heb alleen veel meer plaatsen waar uitsluitend de volgorde voltooid deelwoord-persoonsvorm gesproken wordt.

Op het grafiekje ziet u elf kolommen die de Nederlandse provincies vertegenwoordigen. Het gearceerde deel geeft het percentage groene volgorde (namelijk 2.1.) aan, dat Mej. Pauwels in elke provincie heeft gevonden, het opgevulde bovenste gedeelte het percentage groene gevallen dat ik daar meer heb dan zij. In alle provincies heb ik ook inderdaad meer, behalve in Friesland, waar onze verhoudingen omgekeerd zijn.

Kaart 3 laat u verbreiding en frekwentie zien van de 2-ledige groep waarvan een infinitief de kern vormt, en is getekend naar de kaart van Mej. Pauwels. In haar zinnen komen voor de hulpwerkwoorden *kunnen, moeten, laten, willen, zullen, durven* en *komen*. Ik heb voor mijn eigen kaart ook alleen gebruik gemaakt van deze zeven, al komen *durven, komen* en *laten* in mijn bandmateriaal erg weinig voor. De dichte verticale arcering van kaart 3 geeft het gebied aan waar de persoonsvorm uitsluitend ná de infinitief komt, de minder dichte verticale arcering de gebieden waar dat in de meeste gevallen nog gebeurt. Niet gearceerd zijn die delen van Nederland waar men meestal opgeeft persoonsvorm-infinitief, horizontaal gearceerd is het gebied waar alleen maar persoonsvorm-infi-

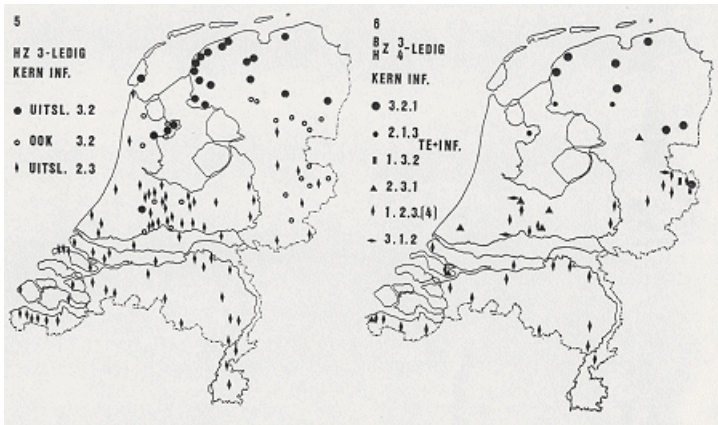

nitief opgegeven wordt. 100% volgorde 2.1. kent dus het noorden van het land, 100% volgorde 1.2. verspreide gebieden bezuiden de grote rivieren, verder Twente, Holland en Utrecht. Over het geheel genomen komt de volgorde 2.1. bij de infinitief-groep minder voor dan wanneer een voltooid deelwoord de kern vormt.

Nu mijn kaart, waarvoor 878 gegevens gebruikt konden worden, kaart 4. De grote stippen zijn te vergelijken met de dichte verticale arcering van kaart 3 en wijzen dus op het gebruik van alleen maar de volgorde infinitief-persoonsvorm bijvoorbeeld *komen zal*; kleinere cirkels betekenen: in de meeste gevallen deze volgorde infinitief-persoonsvorm. De nog kleinere stip is weer gelijk aan niet-arceren; in de daarmee aangegeven plaatsen zegt men soms wel bijvoorbeeld *hebben zal*, *zoeken moet* (2.1.). In de plaatsen aangeduid met een ruitje doet men dat nooit.

Er is nu enerzijds weer overeenkomst met de kaart van Mej. Pauwels, anderzijds verschil. Dat eerste betreft de grote stippen die, als u de twee kaarten naast elkaar ziet, in het vertikaal gearceerde gebied blijken te liggen. In het gebied waar de groene volgorde (2.1.) nu de enig voorkomende is, schrijft men die blijkbaar desgevraagd ook wel. Een onmiskenbaar verschil vertonen de kaarten weer ten aanzien van het Utrechts-Hollandse gebied, waar het gesproken Nederlands veel meer gevallen van de volgorde 2.1. opgeleverd heeft, dan bij de schriftelijke enquête die ook hier ongetwijfeld weer beïnvloed is door de Schrijf-demon. Die schijnt juist in dit gebied het meest van zich af gebeten te hebben

zodat hier de afstand tussen het spreken en het schrijven het grootst is geworden. Ik besteed nu verder geen aandacht aan de gekonstateerde verschillen in volgorde bij de diverse hulpwerkwoorden, die zijn ook niet zo groot bij de werkwoorden onderling, maar meer tussen de afzonderlijke groepen: hulpwerkwoorden van modaliteit komen veel vaker achter de infinitief dan die van aspekt en andere.

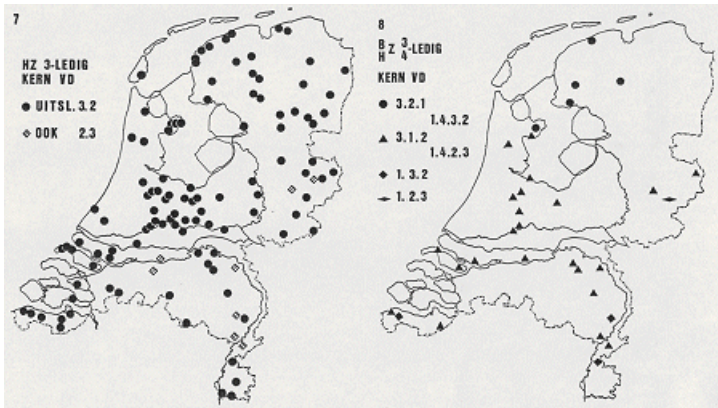
We gaan nu over tot de gekompliceerde werkwoordsgroepen en vragen eerst uw aandacht voor de 3-ledige groep met infinitief in de hoofdzin die wat zijn schikkingsmogelijkheden betreft te vergelijken is met de zojuist besproken 2-ledige groep (kaart 5). Het aantal plaatsen dat het hulpwerkwoord (van de 1e graad) uitsluitend vóór de infinitief zegt, is sterk toegenomen vergeleken bij de vorige kaart. Hoe ingewikkelder een werkwoordsgroep wordt, hoe eerder blijktbaar het hulpwerkwoord vóór de kern gezet wordt, behalve in de gebieden waar ze nooit anders dan ná de infinitief staan: gedeelte van Noord-Holland, Friesland, Groningen en een deel van Drente. In een minderheidspositie staat de volgorde 3.2., dat wil zeggen kernwerkwoord-hulpwerkwoord. 1e graads,² in Holland, Utrecht, Twente en de Achterhoek, waar diezelfde volgorde bij de twee-ledige groep nog in de meeste gevallen toegepast werd.

Erg ingewikkeld lijkt de stand van zaken op de volgende kaart, nr. 6, die gewijd is aan de 3-ledige groep in de bijzin en de 4-ledige in de hoofdzin (bijvoorbeeld: *dat hij had willen komen en hij had willen gaan zeilen*). Dat samenvoegen van die twee groepen is geoorloofd omdat er bij beide maar drie leden voor plaatsverwisseling in aanmerking komen; in de hoofdzin doet de persoonsvorm immers niet mee. Ik herhaal even dat de persoonsvorm in de legenda cijfer 1 heeft en dat het kernwerkwoord, hier een infinitief, steeds het hoogste cijfer draagt; alleen de combinatie met het cijfer 4 heeft betrekking op de hoofdzin.

Als een werkwoordsgroep drie verwisselbare leden telt dan is het aantal mogelijke volgorden zes. Die blijken nu ook werkelijk voor te komen, zij het niet alle even vaak. De tekens op de kaart geven de plaatsen aan, waar die verschillende rangordes gebruikt zijn; er kan niet uit afgeleid worden hoe frekwent per plaats zo'n geval is. Groot zijn de aantallen bij deze gekompliceerdere groepen toch niet; deze kaart berust bijvoorbeeld op 51 gegevens. Toch is er duidelijk verband met de vorige. De cirkels die de volgorde 3.2.1. voorstellen, vinden we in Groningen, Friesland, Drente en Twente; voorbeeld *omdat ze 't 't hele jaar staan laten hadden* (C 26).

We zijn nu in staat een vollediger omschrijving te geven van de groene volgorde of in mijn termen, systeem I: bij dit systeem staat de infinitief als kern voorop gevolgd door het hulpwerkwoord van de 1e graad, dan van de 2e graad, 3e graad, enzovoort en tenslotte de persoonsvorm die dus altijd onmiddellijk achter

2. De termen 1e, 2e, 3e graads bepaling gebruik ik, zoals dat gebeurt in: E. Rijpma en F.G. Schuringa, *Nederlandse spraakkunst*, bewerkt door Jan van Bakel, 21e druk, Groningen 1968, blz. 206.

het hulpwerkwoord van de hoogste graad staat. Alle leden samen vormen als het ware een dalende reeks; theoretisch voorbeeld: *dat hij fietsen kunnen willen hebben zou*.

In systeem III, dat samenvalt met de rode volgorde van Mej. Pauwels gebeurt precies het omgekeerde, daar wordt het voorbeeld van daarnet: *dat hij zou hebben willen kunnen fietsen*. Dit noem ik een stijgende reeks.

Een kleine cirkel heb ik toegekend aan een bijzondere groep, waarbij aan de persoonsvorm wel het hulpwerkwoord van de hoogste graad voorafgaat, maar het kernwerkwoord naar achter de persoonsvorm verplaatst is. Het is duidelijk dat dat gebeurt doordat aan de infinitief het voorzetsel *te* voorafgaat. Bij de tweeledige groepen verstoort dit voorzetsel ook de gebruikelijke volgorde, zonder dat nog te zien is hoe de volgorde zonder *te* geweest zou zijn. Daarom heb ik in die gevallen die werkwoordsgroepen buiten beschouwing moeten laten.

Bij de volgorde 2.3.1., aangeduid met de driehoekjes spreek ik van systeem II, omdat het zich wat structuur betreft tussen beide andere in bevindt; voorbeeld *die ik u laten zien heb*. Van systeem I is het plaatsen van de persoonsvorm aan het eind, van systeem III de stijgende reeks van de andere leden.

Het Twentse gebied dat ook op andere kaarten opgevallen is, doet dat ook hier, nu door wel vier verschillende schikkingen te kennen. Daarvan is de volgorde 1.3.2., met een staand balkje aangegeven, tot Twente beperkt en ook nog maar beperkt in aantal, twee keer; voorbeeld *als ze een keer moest maaien kunnen* (G 181a). Men zou ook in deze volgorde een tussenvorm van I en III kunnen zien: de persoonsvorm voorop zoals bij het laatste systeem, een dalende reeks van de overige leden, net als bij I.

Blijft nog de schikking 3.1.2., liggende ruitje, waarbij de kern voorop gaat, dan persoonsvorm + hulpwerkwoord 1e graad volgen. Er ontstaat hier een soort tangconstructie, precies als we in veel grotere aantallen zullen ontmoeten bij de groepen met een voltooid deelwoord als kern. Opvallend is dat in twee van de drie gevallen lid nr. 2 het werkwoord *leren* is. In de laatste twee besproken volgorden die weinig talrijk zijn, namelijk 5 stuks in totaal, heb ik geen systeem kunnen ontdekken.

Laten we nu de draad van het verleden deelwoord weer opnemen waar we die hebben laten schieten, namelijk na de tweeledige groep in de bijzin. U herinnert zich wel dat daarbij in heel Nederland het voltooid deelwoord vrijwel altijd voorop gezet wordt. Uitzonderingen betroffen hier plaatsen in Twente en Limburg waar meestal een andere volgorde voorkwam.

De kaart van de drie-ledige groep in de hoofdzin (kaart 7), die wat de volgorde betreft weer te vergelijken is met de twee-ledige in de bijzin, vertoont overal ingevulde cirkels behalve in de zojuist ook al genoemde gebieden Twente en Limburg, plus dan nu Noord-Brabant; daar zegt men ook wel eens: *dat moet worden gemaaid*, in plaats van *dat moet gemaaid worden*, zoals overal elders. Het type 2.3., dat wil zeggen het voltooid deelwoord op de laatste plaats komt 14 keer voor, het andere 411; dat is in procenten: 3,3 tegen 96,7%. Men kan hier daarom

spreken van een groot overwicht van de groene volgorde; des te verbazingwekkender is het dat de groep-Pauwels in de Nederlandse krantetaal precies de omgekeerde verhouding heeft gevonden. Mijn 3,3% volgorde 2.3. is daar 76,4%. Die 3,3% bij mij is de moeite van een nadere bestudering waard. Om te beginnen wordt in 12 van de 14 gevallen plaats nr. 3 bekleed door het voltooid deelwoord *geweest*; Voorbeeld *dat kan overdag zijn geweest* (K 162). Dat is een opmerkelijk feit als men bedenkt dat op die plaats het voltooid deelwoord van elk willekeurig werkwoord kan staan. Voor 10 van de 12 gevallen meen ik een motief voor de rangorde gevonden te hebben. Daar is *geweest* namelijk koppelwerkwoord en staat het naamwoordelijk deel onmiddellijk voor de werkwoordsgroep; voorbeeld *dan zal je ook blij zijn geweest* (L 265). Het predikaatsnomen schijnt hier nog als een deel van het gezegde gevoeld te worden en neemt er de plaats in die anders aan het voltooid deelwoord toekomt. Er zijn dus termen aanwezig om zo'n groep als een vierledige te beschouwen.

Daarmee komen we terecht bij mijn laatste kaart, nummer 8, die gewijd is aan de 3-ledige groep in de bijzin en de 4-ledige in de hoofdzin en op 39 gegevens gebaseerd is; voorbeeld: *'t gras dat gemaaid moest worden - dat gras had gemaaid moeten worden*. De linker rij met getallenkombinaties betreft de bijzin, cijfer 3 staat voor het voltooid deelwoord, cijfer 1 voor de persoonsvorm en 2 voor het hulpwerkwoord van de eerste graad. Bij de twee kombinaties rechts is 4 het voltooid deelwoord en 1 weer de persoonsvorm die daar vanzelfsprekend voorop staat. De tekens op de kaart geven aan dat een bepaalde combinatie ter plaatse een of meer keer gesproken is. De kombinaties die aangeduid zijn met een cirkel en een driehoekje hebben één ding gemeen, namelijk dat bij beide het voltooid deelwoord eerst komt. En aangezien zij de overgrote meerderheid vormen ligt de konklusie dat in gesproken Nederlands het voltooid deelwoord meestal voorop staat erg voor de hand.

De plaats van het voltooid deelwoord is het enige waarin beide kombinaties overeenkomen, want tegenover de dalende reeks die met cirkels is aangegeven, staat bij de driehoekjes een stijgende reeks ná het voltooid deelwoord. Om te beginnen een uit het taalleven gegrepen voorbeeld van een dalende reeks: *maar as de baaltjes in huis 'haald worre moeten* (E 37); u ziet het, eerst voltooid deelwoord, dan hulpwerkwoord 1e graad *worre* en vervolgens de persoonsvorm *moeten*. Misschien herinnert u zich wat ik in het begin gezegd heb over de plaats van het werkwoord *worden* dat altijd aan het eind van de werkwoordsgroep te vinden is, behalve in 2,3% van mijn gegevens. Een van die getallen hebt u zojuist gehoord en het zal u nu ook duidelijk zijn waarom in het noorden van ons land *worden* niet steeds op die laatste plaats komt. Het systeem van de dalende reeks, dat ik systeem I zou willen noemen, dwingt elk hulpwerkwoord van de 1e graad zich onmiddellijk achter het voltooid deelwoord te voegen en dat betekent bij meer dan tweeledige groepen dat *worden* dan niet meer achteraan staat.

Ook systeem II wordt gekenmerkt door een reeks en wel een stijgende die begint onmiddellijk achter het voltooid deelwoord; een voorbeeld *dat m'n klompen*

toen nog geschrobd moesten worden (K 133c); dat wil zeggen eerst voltooid deelwoord dan persoonsvorm en tenslotte het hulpwerkwoord van de 1e graad. Men kan er een soort tangkonstruktie in herkennen, die duidelijker wordt als we de groep uitbreiden, dan wordt het namelijk *dat m'n klompen toen nog geschrobd zouden moeten kunnen worden*. Gekodeerd luidt deze werkwoordsgroep: 5.1.2.3.4; het hulpwerkwoord van de 1e graad *worden* blijft dus op het eind staan, weer een tangkonstruktie dus, waarbij de twee werkwoorden die het nauwst op elkaar betrokken zijn het verst van elkaar verwijders zijn. Die tangkonstruktie, die relatief erg frekwent is, is ook in de hoofdzin terug te vinden; ik geef weer een echt voorbeeld *dat zal gekneusd motte worre* (I 104), waar we, de persoonsvorm buiten beschouwing latend, na het voltooid deelwoord weer een stijgende reeks zien verschijnen. Uitbreiding levert op: *dat zou gekneusd hebben moeten kunnen worden*, in cijferkode: 1.5.2.3.4.

Dat de dalende en stijgende reeksen voor de systemen essentieel zijn, volgt uit het feit dat ze toegepast worden, zowel in hoofd- als in bijzin; in de eerste staat de persoonsvorm buiten de reeks, in de bijzin voegt hij zich op de juiste plaats tussen de andere werkwoordelijke delen in. Een hoofdzin als: *hij had dat gedaan willen hebben* wordt als bijzin: *dat hij dat gedaan had willen hebben*, althans volgens systeem II. In systeem I zouden die zinnen respectievelijk luiden: *hij had dat gedaan hebben willen* als hoofdzin, *dat hij dat gedaan hebben willen had*, als bijzin.

In de nog resterende vier plaatsen op de kaart wordt de persoonsvorm in de bijzin voorop gezet, waardoor er een zelfde volgorde ontstaat als in de hoofdzin, de persoonsvorm meegerekend, althans in drie van de vier. Een voorbeeld eerst van de hoofdzin: *dat moest gebracht worden*, en van de korresponderende bijzin: *dat dat moest gebracht worden*. De enige plaats die nu nog overblijft, ligt in het vaker afwijkende Twente en heeft de volgorde 1.2.3., ook een volgorde eigenlijk die identiek is met de in dat gebied gebruikelijke volgorde in de hoofdzin. Bij elkaar zouden we deze vier gevallen als representanten van een derde systeem kunnen beschouwen.

Ik geef u nu tot slot aan de hand van het hieronder afgedrukte schema een overzicht van de systemen die ik in het bandmateriaal heb kunnen constateren, waarbij ik de groepen met een voltooid deelwoord of infinitief als kern niet meer gescheiden houd, maar paarsgewijs behandel omdat ik ze als onderdelen van telkens een bepaald systeem wil beschouwen.

Daar is eerst systeem I dat zonder enige restrictie toegepast wordt in Friesland, Groningen, een deel van Drente en van Noord-Holland. De volgorde van de leden vormt steeds een dalende reeks, ongeacht of de kern een voltooid deelwoord dan wel een infinitief is, dus: 2.1. - 3.2.1. enzovoort in de bijzin, en in de hoofdzin omdat daar de persoonsvorm natuurlijk eerst komt: 1.3.2. - 1.4.3.2. enzovoort. Systeem I is van de drie die ik wil onderscheiden, het meest hechte, wat voor een belangrijk deel te wijten moet zijn aan het feit dat de volgorde voor beide onderdelen, voltooid deelwoord-groep en infinitief-groep, identiek is. Uit-

breiding van een werkwoordsgroep volgens dit systeem gebouwd, heeft steeds opschuiving van de andere delen van de groep tot gevolg, zoals u in het schema kunt zien. De laatste voorbeelden daarvan zijn voor het mondelinge taalgebruik alleen maar theoretisch, dunkt me, maar in de schrijftaal zijn ze niet onmogelijk.

Systeem III dat ik nu eerst wil bespreken, kan men vooral in het oosten en zuiden aantreffen, in de plaatsen die met ruitjes aangegeven waren, maar het is bijzonder moeilijk het systeem precies te lokaliseren. Ook de wetmatigheden van het systeem zelf liggen lang niet zo vast als bij het vorige. Vaak komt men in een gebied ook regels van het nog te bespreken systeem II tegen. Het best kan men mijn schema nog zien als een soort rekonstruktie van het systeem, opgebouwd uit gegevens van verschillende plaatsen, die wel alle in het zuidoostelijke deel van ons land gelegen zijn. Bij een groep met een voltooid deelwoord als kern evenals bij de infinitief-groep blijkt in de bijzin de volgorde van de hoofdzin te worden toegepast, dus inclusief een vooropgeplaatste persoonsvorm. Dat lijkt me het meest opvallende kenmerk van dit systeem. Bij de voltooid deelwoord-groep treft men naast elkaar de volgordes 1.3.2. naast 1.2.3.; na de persoonsvorm schijnt dus zowel een dalende als een stijgende reeks mogelijk te zijn. Veel is er niet van te zeggen omdat ik behalve deze driedelige gevallen geen andere heb gehoord.

Is een infinitief kern dan vormt de groep steeds een stijgende reeks, in hoofdzin en in bijzin, zoals de volgende levensechte hoofdzin bewijst: *heel veel vruchten hebben ze moeten gaan laten drogen* (L 326); de zin telt vijf werkwoordelijke delen en zou als bijzin kunnen luiden: *dat ze heel veel vruchten hebben moeten gaan laten drogen*. Systeem III kent bij de infinitief-groep een veel grotere verbreiding dan wanneer een voltooid deelwoord kern is.

Het gebruik van systeem II is te situeren in het gebied tussen dat van de beide andere, dat wil zeggen ongeveer in het middelste gedeelte van ons land. De groepen die volgens dit systeem functioneren kennen een verschillende volgorde al naar gelang een voltooid deelwoord dan wel een infinitief de kern vormt, maar het opmerkelijke is dat er, tenminste in de bijzin, bij beide sprake is van het isoleren van een bepaalde onderdeel van de groep, terwijl de andere delen een stijgende reeks vormen. Zoals u in het schema kunt zien is bij de infinitief-groep de persoonsvorm het geïsoleerde deel, immers alle delen vormen een stijgende reeks: 2.3. - 2.3.4. en daarna komt pas de persoonsvorm, ongeacht de lengte van de voorafgaande reeks, want breid ik de groep nog uit dan blijft de persoonsvorm aan het eind staan; *dat hij moeten kunnen blijven komen had*. Er kan uit afgeleid worden dat de reeks infinitieven als een bijzonder hecht blok wordt beschouwd, waar de persoonsvorm buiten staat.

Anders bij de voltooid deelwoord-groep, want daar is het juist de kern, het voltooid deelwoord, dat geïsoleerd wordt, zoals u aan het schema kunt zien; in de bijzin komt steeds eerst het voltooid deelwoord, het hoogste cijfer, en daarna begint een kortere of langere stijgende reeks. Datzelfde zien we trouwens ook in

de hoofdzin, waarin we na de noodzakelijk voorgeplaatste persoonsvorm eerst het voltooid deelwoord tegenkomen dat weer door een stijgende reeks wordt gevolgd. Systeem II is het systeem van de semi-stijgende reeks dat naar mijn indruk door de meeste A.B.-spreekende Nederlanders wordt gehanteerd, tenminste bij een voltooid deelwoord-groep.

Tenslotte uw aandacht voor een kleine maar belangrijke konsekwentie van dit systeem en systeem I, dat van de steeds dalende reeks. Vereenvoudig ik in systeem II de groepen in de bijzin tot een groep van twee leden, dan krijg ik in beide gevallen, infinitief en voltooid deelwoord, de kode 2.1. Doe ik datzelfde bij systeem I dan levert dat precies dezelfde volgorde op. Het lijkt me nu onjuist om deze gevallen samen te nemen en onder de noemer 'groene volgorde' te brengen, want ze zijn onderdeel van een geheel verschillend systeem. Toen ik daarom in het begin van mijn lezing gesproken heb over de legendarische kleuraanduidingen 'groene en rode volgorde', heb ik daar meer mee bedoeld dan u toen kon vermoeden, of, vermoeden kon.

Jan Stroop